

I.
ULUSLARARASI
HOCA AHMED YESEVİ
SEMPOZYUMU

28-30 NİSAN 2016
ANKARA

İnceleme Araştırma Dizisi

Yayın No: 41

I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi
Sempozyumu Bildirileri

Editör

Prof. Dr. Ahmet KARTAL

Yayın Koordinatörü

Halil ULUSOY

ISBN

978-9944-237-55-0

Baskı Tarihi

Nisan 2017

Baskı

Merkez Repro Basım Yayın Ltd. Şti.

www.merkezrepro.com

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak.

No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 216 06 09

www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup,
Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının
görüşlerini yansıtmazlar.

EBÛ HANİFE ÖĞRETİSİNİN YESEVÎ SUFİLİĞİNE YANSIMALARI

SİDDİK KORKMAZ*

1.GİRİŞ

Ebû Hanîfe'nin (ö. 80–150/700–767) yaşadığı dönem olan hicrî ikinci asırda tasavvuf ekolleri belirgin hale gelmediği için onun görüşleri ile Şeyh Ahmed Yesevî'nin (ö. 485–562/1093–1166) hicrî altıncı asırdaki fikir dünyasını doğrudan kıyaslamak oldukça zordur. Kendi emsalleri içinde İmam-ı Azam, dini; akıl ve hayat ekseninde anlayan Ehl-i Rey mensubu bir mezhep kurucusu olarak tanınmaktadır.¹ Özellikle dinin inançla ilgili kısımlarını o, ne Haricîler gibi zahiri/literal anlamda ne de Şiîler gibi Batınî/ezoterik çizgide yorumlamıştır. Bunların yerine, Kur'ân'ı ve Sahih sünneti esas alarak bir beşerin anlayabileceği çizgi içinde teoloji kurmuş ve insan eksenli “mümin/iman” tanımı geliştirmiştir. Dinin şeriatla ilgili olan hukuk/pratik yönünü ise yeri geldiğinde “istihsan” metoduna başvurarak, yine insan ve toplumsal ihtiyaç eksenli bir anlayış geliştirmiştir. Ancak onun metodunun, takipçileri tarafından ne kadar geliştirildiği ve sürdürüldüğü tartışmalı bir konu olarak araştırılmayı beklemektedir. Çalışmamızda konunun fikhî/hukukî yönüne değil, din, insan ve ahlâk merkezli etkileşimine değinilecektir.

Hanefî–Mâtürîdî geleneğinin bir temsilcisi olarak Türkistan bölgesinde yetişmiş olan Ahmed Yesevî ise aynı çizginin devamı olarak bir

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Bkz. Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit (150/767), *el-Fıkhul-Ebsat*, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981, s. 43–44.

ahlâk öğretisi geliştirmiştir. Yesevî'nin öğretilerinde İslâm'ın temel ilkelerini sarsacak olan Batınî/Melâmî unsurlara veya hayatın gerçeklerini görmezden gelecek katı Zahirî/Haricî yorumlara rastlanmamaktadır. Dinin esaslarından ayrılmadığını ve şerî hükümlere bağlılığını sürekli dile getiren Yesevî, kaçırdığı bir vakit namazına pişmanlık duymakta, günahlarına istiğfar eylemekte veya Allah'ın rızasını dilemektedir.² Yeri geldiğinde halka zulmeden siyasetçileri tenkit etmekte ya da toplumdaki bozulmuşluğun yaygınlaşmasından şikâyet etmektedir. Özellikle *hikmet*lerinde huşu içinde Allah'a bağlanan bir kul, Hz. Peygamber'in sevgisiyle kalbi dolu bir ümmet ve âhiret yolculuğuna kendisini hazırlayan bir mümin durumundadır.

Ahmed Yesevî'nin Hanefî bir çevrede yetişmesi sebebiyle bu mezheple olan ilişkisi özellikle Yusuf el-Hemedânî'ye öğrenci olması sebebiyle bilinmektedir.³ Buna ilaveten Yesevî gelenekte Ebû Hanîfe'nin yeri ve şöhreti son derece açık ve nettir. Mesela Süleyman Hakim Ata'nın (ö. 581/1186) eserinde, Ebû Hanîfe'nin babası Numan'nın ağaçtan düşen bir elmayı yemesi, bunun üzerine pişmanlık duyup elmanın sahibinden helallik istemeye gitmesi, bu vesile ile elma sahibinin kızı ile evlenmesi, bu evlilikten Numan'ın doğması, altı yaşına geldiğinde Numan'ın dini bir problemi çözmesi sebebiyle İmam-ı Azam sıfatını kazanması gibi menkıbevî olaylar yer almaktadır.⁴ Böyle olmakla birlikte Hanefîlik ve Yesevîlik arasındaki ilişkilerin detayları başka çalışmalara konu olacak hususlardandır. Bizim burada ele alacağımız hususlar, özellikle Ebû Hanîfe ve Ahmed Yesevî'nin eserlerine müracaat etmek suretiyle şekillenecektir. Her iki şahsın temel görüşlerini oluşturan başta akâid ilkeleri olmak üzere, hukuk, ahlâk ve siyaset gibi

² Mesela bkz. Hoca Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 73.

³ Hânî, Muhammed b. Abdullah, *Âdâb*, trc. Ali Hüsrevoğlu, Erkam Yayınları, İstanbul 1983, s. 58–59; Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 174 vd.

⁴ Bkz. Süleyman Hakim Ata, *Bakırgan Kitabı*, (*Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabın içinde) haz. Abdurrahman Güzel, Öncü Kitap, Ankara 2008, s. 465–470.

temel konulardaki fikir birliklerinin tespitine çalışılacaktır. Ayrıca Yesevî'nin kavram dünyasında yer almayan ve diğer mezhep veya tarikatlardan ayrıldığı hususlara da kısaca değinilecektir.

2. İTİDAL MERKEZLİ DİN ANLAYIŞI

Bir dinin merkezini o dinin tanrı anlayışı oluşturmaktadır. İslâm dini açısından bu nokta tevhid olarak belirlenmiştir. Başka bir ifade ile tevhid olmadan İslâm diye bir hakikatten söz etmek mümkün değildir. Allah insanı yaratırken, Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi, kendisine herhangi bir vahiy ulaşmamış olsa dahi, bir insan kendi çabasıyla Allah'ı bulabilir ve O'na inanabilir. İslâm'ın temel özelliği olan bu gerçeği hem Ebû Hanîfe'nin akaidinde, hem de Ahmed Yesevî'nin sufiliğinde görmek mümkündür.⁵

Ebû Hanîfe'nin geliştirmiş olduğu din anlayışı itidali, yani aşırılıklardan uzak olmayı bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Dini doğru anlamak onu anlamadan yaşamaya çalışmaktan daha önemli olduğu için o, "Dinde fıkıh, ahkâmda fıkihtan daha üstündür. Kişinin rabbine nasıl ibadet edeceğini öğrenmeye çalışması, kendisi için birçok ilmi toplamasından daha hayırlıdır.." demektedir.⁶ Aynı bakış açısına sahip olan Ahmet Yesevî, bu hakikati kendi *hikmetlerine* yansıtmış ve ilmin önemi hakkında şöyle söylemiştir:

*Erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz dedi,
"Taleb ül-ilmi farizaton" deyip Rasul söyledi,
"Mâ yecûzu bihi's-salat" ilim zaruri,
Diri varsınız, ta ölüne dek okuyun, dostlar.⁷*

Yesevî ilmin istismarına karşı çıkarak ve dini bilmeden haksız yere fetva veren veya gerçeği saptıran müftüleri de eleştirerek şöyle demiştir:

*Müftü olan âlimler, haksız fetva verenler,
Öyle müftü yerini sırat köprüsünde gördüm⁸*

⁵ Bkz. Hakim Ata, *Bakırgan Kitabı*, s. 465 vd.

⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 43-44.

⁷ <http://www.divanihikmet.net/hikmet169.html>, 169. *Hikmet* (01.04.2016)

⁸ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 73.

Aşırılıktan kaçınmak ve itidali yakalayabilmek için, dinden ne anlaşıldığı ile birlikte, İslâm ve imandan ne anlaşıldığı da önemlidir. Ebû Hanîfe'ye göre İslâm, Allah'ın emirlerine teslim olmak ve O'na itaat etmek demektir. İki arasında ilişki ele alındığında, lügat itibariyle iman ve İslâm arasında fark vardır. Fakat İslâmsız iman, imansız da İslâm olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Din ise, iman, İslâm ve şeriatların hepsine birden verilen isimdir.⁹ Ebû Hanîfe'nin bu açıklamalarını şeriat, tarikat, hakikat ve marifet dörtlüsü ile izah eden Ahmet Yesevî, dinin bütünlüğünü şu şekilde dile getirir:

*Şeriatın bostanında cevelan eyledim
Tarikatın gülzarında seyran eyledim
Hakikatten kanat tutup göklere uçtum
Marifetin eşliğini açtım dostlar.¹⁰*

Ebû Hanîfe'ye göre Allah insanı, küfür ve imandan hâlî olarak yaratmış, sonra onlara hitap ederek emretmiş ve nehyetmiştir. Kâfir olan kendi fiili, hakkı inkâr ve reddetmesi ve Allah'ın yardımının kesilmesiyle küfre sapmıştır. İman eden de kendi fiili, ikrarı, tasdiki ve Allah'ın muvaffakiyet ve yardımı ile iman etmiştir. Allah, kullarından hiçbirini iman veya küfre zorlamamış, onları mümin veya kâfir olarak yaratmamıştır. İman ve küfür kulların filleridir.¹¹ Kendisine iman edilmesini teklif etmekle birlikte, kullarının bütün ihtiyaçlarını gidermeye hazır olan Allah'a iman ettiğini ifade eden Ahmet Yesevî, bu inancını şöyle dile getirmektedir:

*Sığındım Zât'ına ey Allah'ım
Yaradan bütün âlemin penahı
İcabet Sen'den ve başvurmak bendendir
Ey İlahi Zül-Celâl bütün hacetlerde¹²*

⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 70.

¹⁰ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 38.

¹¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 68.

¹² Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 50.

Allah'a iman etmekle birlikte, bu imanın aşırılıklardan uzak olması da gerekmektedir. Aşırılıklardan uzak bir Allah anlayışının ne olduğu Kur'ân-ı Kerim'de ortaya konulmaktadır. İhlas Sûresi ve diğer âyetler, bir Müslüman'ın nasıl bir Allah'a inanacağını açık ve net biçimde tasvir etmektedir. Ebû Hanîfe, Allah Tealâ'nın, yaratılmışların sıfatları ile tavsif edilmeyeceğini açıklamak üzere, O'nun "bir, hiçbir şeye muhtaç olmayan, doğurmayan, doğrulmayan, kendisine hiçbir şeyin denk olmadığı, hay, kayyum, kâdir, duyan, gören ve bilen" olduğunu açıklamaktadır.¹³ Onun bu şekildeki itidal merkezli açıklamalarına paralel olarak Ahmed Yesevî'nin, *hikmet*lerinden birisi şöyledir:

*"Kul huvallah, Sübhânallah" din kaçıısı
Oruç, namaz, tesbih, tehlil hak elçisi
Pir-i kâmil taliplerin yol başçısı
Elimi tutup yola koy, "Ente'l-Hâdi"¹⁴
.....
Yâ İlahım, hamdin ile hikmet söyledim
Zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana
Tevbe kılıp günahımdan korkup döndüm
Zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana¹⁵*

Allah'ın zatı ve sıfatlarını doğru bilmek, din ile ilgili bütün konulara sirayet eden bir meseledir.¹⁶ Ahmed Yesevî'nin Allah'ın zâtı ve sıfatları konusundaki samimi sözlerinden birisi şöyledir:

¹³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 62-63; *el-Fıkhul-Ekber*, s. 66 vd.

¹⁴ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 40.

¹⁵ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 14.

¹⁶ Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bazı âyetlerle ilişkili olarak nâsîh ve mensûh meselesi ilim adamları arasındaki canlı tartışma konularından birisidir. Ebû Hanîfe, bütün peygamberlerin yeni bir şeriatla geldiği, her peygamberin kendisinden önceki şeriatleri iptal ettiği ancak hepsinin tek bir itikatla geldiği konusunu ısrarla işler. Ancak bu konunun Kur'ân'daki ilahi sıfatlar ve haberlere gelince; bunların hiçbirinde değişme olmadığını, nâsîh ve mensûhun ancak emir ve nehiylerde cereyan edeceğini belirtir. Ahmet Yesevî'nin fıkıh/hukuk ile ilgili yönünü henüz bilmediğimiz için bu konulardaki görüşlerini de çok iyi bilmemekteyiz. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin görüşleri için bkz. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 15.

*Kul buvallah, Sübhanallah'ı vird eylesem
Bir ve Var'ım cemalini görür müyüm?
Baştan ayağa hasretinde feryad eylesem
Bir ve Var'ım cemalini görür müyüm?¹⁷*

Bâtınîlik, mücessime, vahdet-i vücûd veya vahdet-i şühûd gibi akımlar, Allah'ın zatı veya âhiret âlemi hakkında görüşler ileri sürerken, Allah'ı bir insan suretinde (antropomorfist) veya başka şekillerde tasvir edebilmekte âhiret hayatını da anlamsız hale getirebilmektedirler. Özellikle Hıristiyanlık veya Hinduizm, Budizm gibi dinlere cevap olmak üzere Allah'ın zatının keyfiyetinin bilinmeyeceği konusu Ebû Hanîfe'nin görüşlerinde oldukça açık ve nettir. Nitekim o "itaatli olan kul, Allah'a keyfiyetsiz olarak yakın, âsi kul ise keyfiyetsiz olarak Allah'tan uzak olur. Yakınlık, uzaklık ve yönelmek, yalvaran kula râcîdir. Keza cennette komşuluk ve Allah'ın önünde bulunmak da keyfiyetsiz şeylerdir"¹⁸ diyerek bu farkı belirgin bir biçimde ortaya koymuştur. Allah'ın zatı hakkındaki tartışmalara ilaveten, âhiret hayatı ile ilgili konuların da sembolik ifadeler olduğunu düşünen Ahmet Yesevî, yine sembolik ve mecazî ifadeler kullanarak âhiret hayatı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

*On beşimde huri ve gülman karşı geldi
Başını eğip, el bağlayıp saygı gösterdi
Firdevs adlı cennetinden haberci geldi
Cemali için hepsini terk ettim ben işte¹⁹*

Müslüman olmanın bir insana âhiret hayatı bakımından herhangi bir garanti sağlayıp sağlamadığı akaid konularının temel problemlerinden birisidir. Bir insanın kendisini cennetlik olarak görüp görmemesi meselesi Ebû Hanîfe'ye sorulmuştur. "Ben cennetliğim diyen kimsenin durumu ne olur?" diye sorulduğunda, o şöyle cevap vermiştir: "Yalan söylemiştir, o bunu bilmiyor. Mümin imanı sebebiyle cennete giren,

¹⁷ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 15.

¹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 71.

¹⁹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 9; s. 15.

işledikleri sebebiyle ateşte azap gören kimsedir dedi. ...”²⁰ Ahiretteki halinin garanti altında olmadığını bilen Ahmet Yesevî ise, bu hakikati *hikmetinde* şöyle dile getirmektedir:

*Gözüm düştü, gönlüm uçtu, Arş'a aştı;
Ömrüm geçti, nefsim kaçtı, denizim taştı;
Kervan göçtü, menzil aştı, yorulup düştü
Sır ulaştı, nasıl olacak halim benim?*²¹

İtidal merkezli din anlayışı, bütün aşırılıklardan uzak ve evrensel olmak durumundadır. Bu hakikatten yola çıkarak Ebû Hanîfe; “Âlimlerin, Allah'ın sıfatlarını Farsça (Arapçadan başka bir dille) söylemelerinin de caiz olduğunu dile getirir.²² Ahmet Yesevî ise kendisinin Arap olmadığı, her hangi bir ırka mensup olmanın kişiye bir değer katmadığı, önemli olanın hakikati bilmek olduğunu vurgulayarak şöyle der:

*Muhammed'in bilin zâtı Arabdır
Tarikatın bütün yolu edeptir.
Hakikat bilmeyen insan değildir
Biliniz hiçbir şeye benzemezdir.*²³

Ahmed Yesevî kendisinin Türk olduğunu ve bu dilde İslâm Dini'nin hakikatlerini dile getirdiğini ifade etmek üzere *hikmetler* de söylemiştir. Onun bu tavrında İslâm'ın dil ve ırk üzeri bir yapıya sahip oluşuna vurgu bulunmaktadır. Buna ilaveten Farsça dilini dahi bildiğini fakat hem hitap ettiği kesimin özellikleri, hem de derdini anlatmak açısından Türkçe'nin daha uygun olduğunu ifade etmek üzere şöyle söyler:

*Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçe'yi
Ariflerden işitsen açar gönül ülkesini
Âyet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,
Anlamına yetenler yere koyar borkünü*

....

²⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, s. 52, 56

²¹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 75.

²² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 71.

²³ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 54.

*Miskin, zayıf Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet,
Farsça dilini bilerek güzel söylemekte Türkçe'yi²⁴*

İslâm Dini'nin en temel esaslarından birisi de Nübüvvet inancıdır. Bu konu, dinin evrensel olan itikat ilkelerinden başlamakta, şeriatın/ hukukun yerel ve lokal olabilmesine veya teccide muhtaç olmasına kadar uzanan bir konudur. Nübüvvet inancının daha başka birçok alt bileşenleri bulunmaktadır. Böyle olmakla birlikte Ebû Hanîfe'ye göre peygamberliğin evrensel olan ve olmayan ilkeleri büyük bir öneme sahiptir. O bu konuda şöyle demektedir: "Allah'ın resulleri –Allah hepsine salât ve selam eylesin – muhtelif dinlere mensup değillerdi. Hiç biri kendi kavmine, kendinden önce gelmiş olan resulün dinini terk etmeyi emretmemiştir. Çünkü peygamberlerin dini birdir. Buna mukabil her resul kendi şeriatine davet ediyor, kendinden önceki resulün şeriatine uymaktan nehyediyordu... Yani Allah'ın dini değiştirilemez. Nitekim din; tebdil, tahvil ve tağyir edilmemiştir. Şeriatler ise tebdil ve tağyir edilmiştir. Zira birtakım şeyler bazı insanlar için helal iken, Allah onları diğer insanlara haram kılmıştır..."²⁵ Bu konuların detaylarına girmeyen Ahmet Yesevî ise, en azından Hz. Peygamber'in yolundan gittiğini ve bu şahsın Hz. Muhammed olduğunu ilan etmek üzere şöyle demektedir:

*Pir-i Kamil Hak Mustafa, şüphesiz bilin
Nereye varsan, vasfını söyleyip saygı gösterin
Salât-selâm deyip Mustafa'ya ümmet olun
O sebepten altmış üçte girdim yere²⁶*

Bütün İslâm ekolleri söz konusu edildiğinde hepsini İslâm ortak paydasında buluşturan ilkelerin tevhid, nübüvvet ve meâd ilkeleri olduğunu bilmekteyiz. Bu ilkeleri öteki Müslüman gruplarla paylaşılan ortak değerler olarak görmek bir kişi veya kitlenin itidal üzere olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Âhiret inancı Ebû Hanîfe sistemi açısından da temel bir değerdir ve onun niteliği, yani âhiret

²⁴ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 93.

²⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 15–16.

²⁶ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 8; 59–61.

inancının ne şekilde olması gerektiği önemlidir. Ona göre kıyâmet günü amellerin mizanla tartılacağı hususu haktır. Hz. Peygamber'in havzu haktır. Kıyamet günü hasımlar arasında iyilikler alınarak kısas ve hesaplaşma olması haktır. İyilikler bulunmadığı takdirde kötülüklerin alınması hak ve caizdir.²⁷ Ahmet Yesevî açısından ise âhirette Allah'ın cemalini görmek mümkün ve hattâ idealdir, Kevser havuzu haktır ve matluptur. Bu talebini ifade etmek üzere şöyle demektedir:

*“Lâ ilâhe illallah”a tutkun olan
Cemal için bu âlemdе rûsva olan
Dünyayı bırakıp ahirete sevdalanan
Kevser havuzunu suyundan içer dostlar²⁸*

Âhiret inancının mahiyetini açıklaması bakımından Ebû Hanîfe'ye göre kabirde Münker ve Nekir'in sualleri haktır. Kabirde ruhun cesede iade edilmesi haktır. Bütün kâfirler ve asi müminler için kabir sıkıntısı ve azabı haktır.²⁹ Ahmed Yesevî'nin aynı esasların açıklaması olarak kabul edilebilecek olan sözleri ise şöyledir:

*Allah Allah yer altında vatan eyledi
Münker-Nekir “men rabbük?” deyip soru sordu
Arslan Babam İslâm'ından beyan eyledi
O sebepten altmış üçte girdim yere³⁰*

Yukarıda verilen örnekler Yesevîliğin itidal merkezli bir sufi oluşum olduğunu ortaya koymaktadır. Kanaatimizce orta yol üzerinde kalmanın altında yatan temel sebep, Bâtînilik, Hurûfilik, Kalenderîlik, Cevlâkîlik veya benzeri tarikatlarda var olan aşırı düşüncelere kapı açılmamasıdır. Söz konusu aşırı düşünceler arasında kurucu şahısların kendilerini Allah veya peygamber gibi görmeleri ya da kendi eserlerini hadislere veya Kur'ân'a denk tutma gibi iddiaları sayılabilir. Özellikle sonradan oluşan tasavvuf kültürü içinde, kendilerinden söz ettiğimiz

²⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 70-71.

²⁸ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 100.

²⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 71.

³⁰ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 8.

aşırı söz veya yorumlar³¹, şatâhât, cezbe veya mecaz olarak yorumlansa da Ahmed Yesevî'nin sözleri/hikmetleri içinde bu türden fevriliklere pek rastlanmamaktadır. Bu söz veya fikirlerin birçoğu, Şiilik veya Bâtînlilik olarak bilinen akımlarda zaten mevcuttur. Ahmed Yesevî'nin önemi ve farkı, kendi düşünce dünyasını böyle bir karışıklıktan uzak tutarken, şeriat kuralları çerçevesi içinde kalması ve Sünnî yapıyı korumakta olmasından kaynaklanmaktadır diyebiliriz.

3. İNSAN MERKEZLİ HAYAT ANLAYIŞI

Ebû Hanîfe ve Ahmed Yesevî'nin öğretilerinde insan merkezli bir hayat anlayışı vardır. Söz konusu anlayış “bu gün” ile ilişkilidir. Bu günü geçmişe veya geçmiş bu güne taşımak şeklinde bir tarih yanlışlığı veya zaman dışılık (anakronizm) yoktur. Ebû Hanîfe “o günün şartları” altında yaşayan bir insanın muhatap olduğu sorunları çözmeye çalışan bir sisteme sahiptir. Başta Ahmed Yesevî olmak üzere, tasavvuf erbabının ibnu'l-vakt olması, yani ânı yaşayan ve içinde bulunduğu halin gerekleriyle hâllenen kimseler olduğu bilinmektedir. Özüne inildiğinde bu düşünce, riyakar bir kimlik tipini önermekten öte, fakîhlerin “ilm-i hâl” dedikleri, içinde bulunduğu zamanın şartlarına göre, insan merkezli bir hayat anlayışının sembolik ifadesidir.³²

İnsan merkezli hayat anlayışına işaret eden, Hz. Peygamber ve Ebû Hanîfe döneminin birebir aynı şartları taşımadığını ifade etmek üzere öğrencisi ile Ebû Hanîfe arasında bir konuşma geçer. Öğrencisi ona şöyle bir soru sorar: “Bazıları bana bu meselelere asla girme, zira Hz. Peygamber'in ashabı bu konulara girmediler. Onlar için kâfi olan senin için de kâfidir” diyorlardı. Böyle söyleyenler benim üzüntümü artırdılar. Onların halini, büyük ve suyu bol bir nehirde, çıkış yerini bilmediği için boğulacak olan kimseye, bir başkasının “Yerinde dur, sakın çıkış yerini arama” demesine benzettim. Öğrencisinin bu sözü

³¹ Sufi teolojinin bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Evkuran, *Ablâk Hakikat ve Kimlik-İslam Kelamında Ablâk Problemi*, s. 77-90

³² Tanrı merkezli ve insan merkezli din anlayışlarının, ahlâk sorunu açısından tartışılması için bkz. Mehmet Evkuran, *Ablâk Hakikat ve Kimlik-İslam Kelamından Ablâk Problemi*, ss. 20-24

üzerine Ebû Hanîfe, şöyle cevap verir: Senin, onların bazı kusurlarını ve onlara karşı bazı delilleri bulduğunu görüyorum. Fakat onlar sana “Hz. Peygamber’in ashabı için kâfi olan senin için de kâfi değil midir?” dediklerinde, “evet, ben onların durumunda olsaydım, onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu” şeklinde cevap ver. Oysaki onların şartları ile bizim şartlarımız birbirinin aynı değildir...” der ve konuşma, kimin mümin kimin de mümin olmadığı konusunda devam eder.³³ Konuşmanın devamı ve içeriği bir yana, Ebû Hanîfe’nin “kendinde bulunduğu şartların” önemini vurgulamasına benzer olarak Ahmed Yesevî de şöyle der:

*Kul Hoca Ahmed sıkılarak yansın şimdi
İç ve dışın ham kalmasın pişsin şimdi
Dostlar bana sözünü söylesin şimdi
Yoksa marifetini ele vermez o.³⁴*

Bir insanı hayata bağlaması bakımından kimliğini ve kişiliğini üzerine inşa edeceği iman anlayışı, yani dini ile kuracağı ilişki son derece önemlidir. Bu konu insan merkezli hayat anlayışına sahip olabilmenin de anahtarlarından. Ebû Hanîfe’nin emsallerinden en büyük farkı iman konusuna getirmiş olduğu tanımıdır. O şöyle demektedir: “İman; tasdik, marifet, yakîn, ikrâr ve İslâmdır.³⁵ Bunlar birbirinden farklı ve fakat hepsi de bir manaya, iman manasına gelen kelimelerdir. Bizim

³³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 12–13.

³⁴ Tasavvuf kültüründe şimdikiye vurgu açısından önemli bir hatırlatma olan, ölmeden önce ölmek anlayışının bir örneği olarak şu sözleri de hatırlanabilir:

*Bütün organ derdinden dil geçmedikçe
“Mütü kabl’em temütü” olmadıkça
Zahirinde baş gözünü yummadıkça
Batında kalb gözüyle görünmez o*

Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 166; <http://www.divanihikmet.net/hikmet182.html> (11.04.2016)

³⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 17.

imanımız da peygamberlerin ve meleklerin imanını gibidir.³⁶ Ancak bütün ibadetlerin sevabı hususunda onların bize üstünlükleri vardır.”³⁷

Konunun akîdevî ve Kelâmî tartışmaları bir yana, aynı anlayışın devamı ve iman-İslâm ilişkisini benimsemesi bakımından Ahmet Yesevî ise şöyle der:

*Aşksız kişi insan değildir anlasanız
Muhabbetsizler şeytan kavmi dinleseniz
Aşktan başka sözü eğer söyleseniz
Elinizden iman-İslâm gitti olmalı.*³⁸

İman-amel ilişkisi insanın dini ile ilişkisini belirleyen önemli problemlerden birisidir. Hayatı kuran etken unsur insan olduğu için dinî sorunları bakımından insanın kendi iç dünyasındaki uyumu da son derece önemlidir. Kimi mezheplere göre günah işlemek insanı dinden çıkma gerekçesi olarak algılanabilmektedir. Mürcîî-Hanefî-Mâturîdî çizgi açısından günah işlemek insanı dinden çıkararak bir husus değildir. Bu problem Ebû Hanîfe’ye, “bir kimse günah işleyen kimse kâfirdir”, derse, onun sözünü boşa çıkaracak cevap nedir şeklinde sorulmuştur. O da şöyle cevap vermiştir: Âyete “Yunus’u da an. Hani o öfkelenerek çıkıp gitmiş, kendisini tazyik etmeyeceğimizi sanmıştı. Karanlıklar içinde niyaz ederek, Senden başka ilah yoktur, Seni tenzih ederim, ben zalimlerden oldum” demiştir.³⁹ Buna göre o (Hz. Yunus) zalim mümin-

³⁶ Ebû Hanîfe’ye göre, iman dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Gökte ve yerde bulunanların imanını, iman edilmesi gereken şeyler bakımından artmaz ve eksilmez, fakat yakîn ve tasdik yönünden artar ve eksilir. Müminler iman ve tevhid hususunda birbirlerine denktir. Fakat amel itibarıyla birbirlerinden farklıdırlar. Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 18, 19; *Ebû Hanîfe’nin Osman el-Bettî’ye Yazdığı Risale*, s. 79; *el-Fıkhul-Ekber*, s. 70.

³⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 21.

³⁸ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 78. Benzer şekilde bkz.

*Allah’ımı ararım izine düşüp giderim
Daima Sen’i söylerim “La ilabe illallah”
Nereden O’nu bulurum canımı kurban eylerim
Kurban olup giderim”La ilabe illallah”
Bkz. Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 77; 120.*

³⁹ El-Enbiya, 21/87.

dir, kâfir ve münafık değildir. Hz. Yusuf'un kardeşleri: "Ey babamız, bizim için günahlarımızın bağışlanmasını dile. Biz muhakkak suçlu idik"⁴⁰ demişlerdir. Bu durumlarıyla onlar günahkârdılar, fakat kâfir değildirler. Yüce Allah, Peygamber'i Hz. Muhammed'e "senin geçmiş ve gelecek günahını affetmesi için ..." ⁴¹ buyurmuş, günahı yerine küfürü dememiştir. Hz. Musa kıptîyi öldürmesi sebebiyle günah işlemişti, fakat kafir değildi. ⁴² Mümin bazı zamanlarda amellerden muaf tutulur. Bu muaflık halinde müminden amelin gittiği söylenemez. Âdet gören bir kadın, namazdan muaftır. Fakat ondan imanın kaldırıldığını yahut imanın terk edilmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir. ⁴³

Ahmet Yesevî iman-amel ilişkisini Ebû Hanîfe gibi Kelâmî düzeyde bir problem olarak ele almamaktadır. Ancak mensup olduğu Hanefî geleneğin verdiği güven içinde, günah sahibi birinin tevbe ederek tekrar Rabbine dönmesi gerektiğini ifade etmek üzere şöyle der:

*Kırk beşimde Sen'den hacet dileyip geldim
Tevbe eyledim her iş yaptım hata eyledim
Yâ İlahım, rahmetini ulu bildim
Zâtı ulu Rabbim, sığınağı geldim sana"⁴⁴*

Bütün müslümanları, faziletleri bakımından değil de, imanları bakımından bir ve eşit görmek son derece önemlidir. İslâm'ın kardeşlik düşüncesi belki de böylesi bir zemin üzerinde yükselmektedir. Aynı anlayışın devamı olarak Ahmet Yesevî "Allah" diyen kimseye değer vermenin önemini belirterek şöyle der:

*Ey sufi kıldın muhabbet davasını, divane ol
Mal ve mülk ev-barkdan geç ve ilgisiz ol
Kim "Allah" diye söylese bin dönüp pervanesi ol
Sufi-nakş oldun veli, asla Müslüman olmadın."⁴⁵*

⁴⁰ Yusuf, 12/97.

⁴¹ El-Fetih, 48/2.

⁴² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, s. 61.

⁴³ *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, s. 73.

⁴⁴ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 14.

⁴⁵ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 152.

Mezhepler arasında son derece önemli bir tartışma konusu olan iman-amel ilişkisini Ahmet Yesevî problem olarak görmemektedir. O sadece günahkâr bir kul olarak Allaha iltica eylemektedir.⁴⁶ Ebû Hanîfe ise, “Mümin zina edince, başından gömleğinin çıkarıldığı gibi, imanı da çıkarılır, sonra tevbe edince iman kendisine iade edilir” hadisini hariciler gibi yorumlamaz. Bir kimse “Ben Hz. Peygamber’in söylediği her şeye iman ederim, fakat o kötülük yapılmasını söylemedi, Kur’ân’a da muhalefet etmedi” derse, bu söz o kimsenin, Hz. Peygamber’i ve Kur’ân-ı Kerîm’i tasdik etmesi; Allah’ın Resulünü, Kur’ân’a muhalefetten tenzih etmesidir şeklinde yorumlar.⁴⁷ Aynı şekilde zina eden kimse, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “zina eden kadın ve erkek...”⁴⁸ âyetinde, zânî ve zâniye’den iman vasfını nefyetmeden tavsif edilmiştir. Keza Ebû Hanîfe’ye göre “sizden fuhşu irtikap edenlerin her ikisini de...”⁴⁹ âyetinde Allah, “sizden” kaydı ile Yahudi ve Hıristiyanları değil, Müslümanları kastetmiştir.⁵⁰ Yani büyük de olsa bir günahı işlemiş olmak, o günahı meşru saymadıkça insanın kâfir olmasını gerektirmektedir. Aynı anlayışın devamı olmak üzere, iman ile ölen kimsenin âhiretteki durumundan ümitli olan Ahmed Yesevî şöyle demektedir:

*Dirilikte din nevbetini iyi vur
Ahiretin gereğini burada hazırla
Kul Hoca Ahmed, iman üzere tayib ol
İman ile varan kullar ölmez imiş.⁵¹*

....

Kul Hoca Ahmed, öleceğini bile gör

⁴⁶ *Kul Hoca Ahmed günahına aklı erer*

Her kim Allah dese, O’na varır

Erenlerin sohbetine eğilimlidir

Ya Allah’ım affeyle günahımı Bkz. Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 48.

⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 32.

⁴⁸ En-Nur, 24/2.

⁴⁹ En-Nisa, 4/16.

⁵⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 32; *el-Fıkhü’l-Ebsat*, s. 53, 63.

⁵¹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 143.

*Abiretin hazırlığını kula gör
Varırım deyip yol başına yürüye gör
Ölüm meleği gelse, fırsat bırakmaz imiş⁵²*

Ebû Hanîfe'ye göre imanın artması ancak küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla tasavvur olunabilir. Bir şahsın aynı durumda mümin ve kâfir olması nasıl mümkün olur? Mümin gerçekten iman eden, kâfir de gerçekten inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz. Zira Yüce Allah “Onlar gerçekten mümindirler”⁵³ ve “Onlar gerçekten kâfirdirler”⁵⁴ buyurmaktadır. Hz. Muhammed’in ümmetinden asî olan kimselerin hepsi gerçekten mümin olup kâfir değillerdir.⁵⁵ Ahmed Yesevî, Ebû Hanîfe'nin itikat alanındaki imanda eşitlik konusunda olduğu gibi, günahkâr bir kimsenin Allah'ın rahmetine nail olabileceği prensibine dayanıp, Allah'ın rahmetini de umarak şöyle der:

*“Âsi-câfi layık” deyince “rahmetime”
Yine der “dâhil edeyim ben onları cennetime
Günahlarını bağışlayım hepsini sana”
Rasul memnun olup gelir imiş.⁵⁶*

Hayatı, insan merkezli kabullenmek, Hz. Âdem gibi, beşerin hata yapabileceğini, ancak şeytan gibi hatasında ısrarcı olmaması gerektiğini kabullenmek demektir. Hatasını kabullenen Âdem peygamber olmuş, hatasını kabullenmeyip sorumluluğu Allah'a yükleyen şeytan ise, kıyamete kadar Allah'ın rahmetinden kovulmuştur.⁵⁷ İnsan tabiatının bu gerçekliğinden haberdar olan Ebû Hanîfe şu açıklamayı yapar: “Günahlar mümine zarar vermez demeyiz. Keza günah işleyen kimse cehenneme girmez de demeyiz. Dünyadan mümin olarak ayrılan kimse, fasık da olsa cehennemde ebedi kalacaktır, demeyiz.”⁵⁸ Aynı anlayışı

⁵² Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 141.

⁵³ El-Bakara, 2/146.

⁵⁴ En-Nisa, 4/151.

⁵⁵ *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, s. 73.

⁵⁶ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 144.

⁵⁷ Hicr/15/39.

⁵⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 69

hikmetlerine yansıtan Ahmed Yesevî de, Allah'ın rahmetinden ümit kesilmeyeceğini şöyle dile getirir:

*Fâsık, fâcir rahmetinden ümitsiz değil
Sen'den başka hiç kimse beni yola koymaz
Lutfetmesen müşküllerim kolay olmaz
Elimi tutup yola koy "Ente'l-Hâdi"⁵⁹*

İnsan merkezli hayat anlayışının belki de olmazsa olmazlarından olan din ve siyaset ilişkisi, Ehl-i Sünnet açısından önemli bir konudur. Sünnilik maalesef demokratik bir kültür geliştirememiş ve tarihi boyunca egemen olduğu coğrafyalardaki var olan siyasî anlayışı içselleştirme yoluna gitmiştir. Bu anlayışın temelinde Sünniliğin kurucu imamlarından olan Ebû Hanîfe ve onun, toplumun sulh ve selametini gözeten tavsiyeleri bulunmaktadır. Ona göre, düzen, düzensizlikten daha iyi olduğu için, zalim de olsa devrin imamına itaat edilmelidir. Aslında o, sadece miskin bir şekilde itaat etmeyi değil, realist olarak davranmayı ve gereken ne ise onun yapılmasını tavsiye etmektedir. Yani güç yeterildiğinde zalime karşı savaşmanın da gerekliliğini beyan ederek "tecavüz eden zümreye karşı kılıçla savaşmak gerekir. Böyle yapmakla maruf emredilmiş, münkerden de sakındırılmış olur" demektedir. Çünkü Hz. Peygamber, "zalim olanın zulmü, adil olanın adaleti Müslüman'a zarar vermez. Sizin ecriniz size, onun vebali de onadır" buyurmuştur.⁶⁰ Ebû Hanîfe, mütecaviz kimselerle, küfürlerinden dolayı değil, haddi tecavüzlerinden dolayı savaş et. Adil zümre ve zalim sultanla beraber ol, fakat mütecavizlerle beraber olma⁶¹ demektedir. Ahmet Yesevî ise öğretisinin Ebû Hanîfe çizgisinden geldiğinin en önemli kanıtlarından birisi olmak üzere şöyle demektedir:

*Zalim eğer ceфа eylese, Allah de!
Elini açıp dua eyleyip boyun eğ!
Hak yardımına yetmez olsa endişe eyle!
Hak'dan işitip bu sözleri söyledim ben işte*

⁵⁹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 40.

⁶⁰ Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 49.

⁶¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 54.

*Zalim eğer zulüm eylese bana ağla
Yaşını saçarak bana sığınıp belini bağla
Haram şüphe terk ederek yürek dağla
Zalimlere yüz bin bela verdim ben işte⁶²*

Hem Ebû Hanîfe hem de Ahmed Yesevî sisteminde karamsarlık değil iyimserlik, kavga değil barış, ölüm değil hayat esas olduğu için, her ikisi de aftan ve sulhtan yana tavır takınmaktadırlar. Ebû Hanîfe'ye göre, Haricîler gibi isyan edip, savaşıp, yağmacılık yaptıktan sonra anlaşma yapanlara daha önceki suçlarından dolayı ceza verilmez, had tatbik edilmez ve kısas da yapılmaz. Çünkü Hz. Osman'ın katillerine had uygulanmamıştır.⁶³ Önemli olan toplumun sulhu ve selametidir, Müslümanların can ve mal güvenliğidir. Aynı anlayış Yesevî'de de yer almaktadır. O, insanın yaptığı yanlıştan sonra tekrar düzelebileceğini, düzeldiği takdirde de Allah'ın onu bağışlayacağını ifade etmek üzere şöyle demektedir:

*Yâ İlahım, hamdın ile hikmet söyledim;
Zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana.
Tevbe kılıp günahımdan korkup döndüm;
Zâtı ulu Rabbim, sığınıp geldim sana.⁶⁴*

...

*Emr-i maruf, nehy-i münker bilip eylese,
Yatsa kalksa bir Allah'ı hazır bilse
Ölene kadar Rabbine hizmet eylese
Kurvet verir, onu ne diye iki büklüm eylesin⁶⁵*

⁶² Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 23.

⁶³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 50.

⁶⁴ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 14. Ayrıca bkz. 8. *Hikmet*, s. 17 ve:

*Vah ne yazık, geçti ömrüm gaflet ile;
Sen bağışla günahlarımı rahmet ile;
Kul Hoca Ahmed sana yandı hasret ile;
Kendi kendisine kendisi yanıp yakılır imiş.*

109. *Hikmet*, s. 140.

⁶⁵ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 177.

Ebû Hanîfe'nin sisteminde insanın iyilik ve kötülüğü, doğru yapabileceği veya yanılabilceği gerçekliğı göz önünde bulundurulmaktadır. Çünkü hedeflenen Allah rızasına uygun yaşanabilir bir hayat ve bu hedefteki hayatı gerçekleştirip kuracak olan insanın bir beşer olarak kabullenilmesidir. Bu kabullenme onun her haline razı oluş değil, iyiliğe ve olgunluğa çağrı niteliğindedir. Doğal ve tarihî bir gerçeklik olarak bu talep, Ahmed Yesevî anlayışında, insan merkezli hayat anlayışının uzantısı olarak, ahlâk merkezli bir sufilik şeklinde tezahür etmiştir.

4. AHLÂK MERKEZLİ SUFİLİK ANLAYIŞI

İtidal merkezli din anlayışının doğal bir uzantısı olan ahlâk merkezli sufilik anlayışı da mecburen ilim temelli olmak zorundadır. Bu sebeple Ebû Hanîfe sisteminde ilmin önemli bir yeri bulunmaktadır. İlimin önemini ifade etmek üzere şöyle demektedir: “Bil ki, uzuvların göze tabi olması gibi, amel de ilme tabidir. Az amelle ilim, çok amelle birlikte olan cehaletten daha hayırlıdır.”⁶⁶ Aynı anlayışı Ahmed Yesevî'de de görmek mümkündür:

*İlimsiz âdem şeyhlik kılsa, revaç bulmaz,
Nazik yoldur, ilimsiz asla bilse olmaz.
Ey dostlarım, şeyh olmak kolay değil,
Rehber diye şer'i yolda yürün, dostlar.⁶⁷*

Ahmed Yesevî, özellikle cehaleti özendirilen tarikat sistemlerinin tersine, ilmin zıddı olarak cehaleti tenkit etmekte ve cahillerden yakınmaktadır. Çoğunlukla kendi emsalleri içinde görülen akıl düşmanlığı, aklı çamura çökmüş eşek gibi görme, insanın irade ve seçiciliğini terk etme, şeriatın/hukukun hilafına da olsa bağlılık veya bey'ata çağırma veya taassuba davet etme gibi anlayışlara yer vermemektedir. Bu ek-sende şunları söylemektedir:

*Ey dostlar cahil ile yakın olup
Bağrım yanıp candan doyuş öldüm ben işte*

⁶⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 12.

⁶⁷ <http://www.divanihikmet.net/hikmet169.html>, (01.04.2016)

*Doğru söylesem eğri yola boynumu çeker
 Kanlar yutup gam zebrine doydum ben işte
 Cahil ile geçen ömür nâr sakar
 Cahil olsan cehennem ondan çekinir
 Cahil ile cehenneme doğru kılmayın sefer
 Cahiller içinde yaprak gibi soldum ben işte⁶⁸*

Tasavvufun en iddialı olduğu alan “insan-ı kâmil” yetiştirmek, yani Müslümanlara ahlâklı olmanın yollarını göstermektir. Bu ahlâk anlayışının zirvesinde Müslümanların kardeş olduğu prensibi yer almaktadır.⁶⁹ Bu hakikati doğru anlayan Ebû Hanîfe; “Şüphesiz biz biliyoruz ki, Allahu Teâlâ Resûlünü tefrika ve müslümanları birbirleriyle vuruşturmak için değil, ayrılığı gidermek ve Müslümanlar arasındaki sevgiyi çoğaltmak için bir rahmet olarak gönderdi”⁷⁰ demektedir.

Ahmet Yesevî’nin özellikle 36–41 arasındaki *Hikmetleri* olmak üzere Hz. Peygamber’den söz ettiği deyişlerinin çoğu bu hakikati dile getirmek için söylenmiştir. Mesela o şöyle demektedir:

*Bizden sonsuz selam yâ Mustafa Muhammed
 Tabiyyat-ı bîşumar yâ Mustafa Muhammed
 Yâ Rasuller Efendisi, yâ Nebilerin sonuncusu
 Yâ sapıtılmışların doğrultucusu yâ Mustafa Muhammed⁷¹*

Müslüman kardeşinin hem bu dünyada hem de âhirette huzur ve saadet bulması Ebû Hanîfe açısından önemli bir husustur. Bu konuda şöyle demektedir: “Eğer bir kimse kendisi ile yaratıcısı arasında şirk koşmaksızın bir günah işlerse, ona merhamet edip şehadet hürmetine

⁶⁸ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 28; 109.

⁶⁹ “Bütün müminler kardeşler.” Hucurât, 49/10.

⁷⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 14.

⁷¹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 58–59. Ayrıca şu sözleri:

*Hakk Teâlâ iman armağan eyledi bize;
 O Mustafa Hak Resulü idi bize;
 Salât-selam söylesen, kuvvet verir dinimize;
 Yok ise benim yaptıklarım yalandır.
 Bkz. Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 181–182.*

işlediği günahın affı için ona dua edersen, bu daha iyidir. Eğer onun helak olması için ‘Yarabbi, şu adamı günahıyla cezalandır’ şeklinde beddua edersen, günaha girersin.”⁷² Ahmed Yesevî ise, hem ümmet aşkı, hem onların affı için dua edip, hem de kardeşliğin en önemli düşmanlarından birisi olan iki yüzlüğü tenkit ederek şöyle demektedir:

*“Ey evlad benden sorsan hani ümmet,”
“Ümmet” dedi göğsüm dolarak hasret yarası
“Ümmet için çok çekiyorum Hak’dan külfet”
Mustafa’ya matem tutup girdim ben işte
Ümmetlerimin günahlarını her Cum’â affet
Alıp geleyim ya Muhammed sen bunu ayır
Ta ki ağlayıp secde eyleyim Tanrı ya affet
Mustafa’ya matem tutup girdim ben işte”⁷³*

.....

*Ey kardeş, münafiğa olma yakın
Kim yakındır, başı üzere yüz bin külfet;
Baştan ayağa münafiğın ziyan, zahmet;
Gerçek ümmetseniz; işitip salât selâm söyleyin dostlar”⁷⁴*

Tasavvuf geleneğinde ahlâk teorileri genellikle “iman nedir, İslâm nedir ve ihsan nedir” hadisinde yer alan “Allah’ı görüyormuş gibi yaşamak” anlamına gelen “ihsan”ın ne olduğunun açıklandığı yorumlara dayanmaktadır. Ebû Hanîfe, işte bu metinde yer alan, Hz. Peygamber’in, “ihsan, Allah’ı görürcesine, O’na ibadet etmendir. Sen O’nu görmeden bile O seni görüyor” kısmını kendi eserinde rivayet eder.⁷⁵ Bu çerçevede Ahmed Yesevî göz ve kalbin kuvveti olarak iman ve ihsandan söz eder ve şöyle der:

*Gözünün ıstıtanı ihsan, kalbinin kuvveti iman,
Bu dünya vefasız, yalan, gidersin çaresiz şimdi.”⁷⁶*

⁷² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 23.

⁷³ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 18.

⁷⁴ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 103.

⁷⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, s. 44.

⁷⁶ <http://www.divanihikmet.net/hikmet182.html> (01.04.2016). Benzer eleştirilerin

Tasavvuf kültürünün sistemleştiği dönemlerde iman, İslâm ve ih-san hadisi; genellikle şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olarak tefsir edilmiştir. Bu sistematiği Ahmed Yesevî'nin şiirlerinde de görmek mümkündür:

*Her kim eylese tarikatın davasını
İlk adımı şeriata koymak gerek
Şeriatın işlerini tamam eyleyip
Ondan sonra bu davayı kılmak gerek*

*Şeriatsız söz etmezler tarikatta
Tarikatsız söz etmezler hakikatta
İş bu yolların yeri bilinir şeriatta
Hepsini şeriattan sormak gerek⁷⁷*

Ahlâk ve erdemın temel düşmanlarından olan yalan, iftira, bilmediği şeyler hakkında konuşma veya gıybet gibi konular Ebû Hanîfe tarafından mevzu bahis edilmiş ve bu konuda şöyle demiştir: “Sakın bir sözü duyup beğenmeyen, sonra da sahibini lekelemek için o sözü insanlar arasında söyleyip ifşa eden kimselerden olma.”⁷⁸ “...Bilmediğimiz ve kendi tecrübelerimizle ve kendi ölçülerimizle de bilemeyeceğimiz bir sözü bize getirirlerse, bunun ilmini Allah’a havale eder ve tevakkuf ederiz.”⁷⁹ Özellikle yalandan şikayetçi olan Ahmet Yesevî, bu kötü huya sahip olan kişilerin, Hz. Peygamber’in ümmeti dahi olamayacağını ifade ederek şöyle demektedir:

*“El-kezzâbu lâ ümmeti” dedi, bilin Muhammed
Yalancılar kavmine ümmet demez Muhammed⁸⁰*

Ahlâklı ve faziletli bir insan olmanın temel gereklerinden olan gösterişçilik, kendini beğenmişlik gibi kötü huylar Ebû Hanîfe ta-

ele alındığı bir çalışma olarak bkz. Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, Kömen Yayınları, Konya 2011, 321 vd.

⁷⁷ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 97; 140.

⁷⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 18.

⁷⁹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 30.

⁸⁰ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 57; 81; 107.

rafından yerilmiştir. O bu konuda “herhangi bir amele riya karıştığı zaman, o amelin ecrini yok eder. Keza ucüb (kendi amelinin üstün görmek) de böyledir.” demektedir.⁸¹ Aynı anlayışı Ahmet Yesevî şöyle dile getirmektedir:

*Oruç tutup halka riya eyleyenleri
Namaz kılıp tesbih ele alanları
Şeyhim diye başka bina koyanları
Son anda imanından ayrı eyledim.*⁸²

.....

*Amil olan âlimler, yola giren asiler,
Öyle âlim yerini Dâru’s-Selâm’da gördüm
Kadı olan âlimler, para-rüşvet yiyenler
Öyle kadı yerini, sakar ateşinde gördüm.
Müftü olan âlimler, haksız fetva verenler,
Öyle müftü yerini sırat köprüsünde gördüm*⁸³

Ahmet Yesevî, kibir ve kendini beğenmişliğin zıddına, bir Müslüman’da bulunması gereken önemli karakter özelliklerinden olan tevazu hakkında da şöyle der:

*Kul Hoca Ahmet kötülerin kötüsü sen
Herkes buğday el tutmaya samanı sen
Yoldan sapan günahkârların cahili sen
Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim*⁸⁴

Ehl-i Sünnet anlayışında günahkâr bir müminin dinden çıkmayacağına göre, günahkâr müslümanın ne olacağı sorunu, özellikle sufi oluşumlarda şefaath teorisini güçlendirmiştir. Sünniliğin arka planında yer alan Ebû Hanîfe’ye göre: Peygamberlerin (salât ve selam olsun) şefaathleri hakttır. Peygamberimizin şefaathı, günahkâr müminler ve onlardan büyük günah işleyip cezayı hak etmiş olanlar için hak ve sabittir.⁸⁵ Ahmed Yesevî, günahkâr kimselerin ümitsiz olmaması

⁸¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 69

⁸² Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 75.

⁸³ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 73.

⁸⁴ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 81.

⁸⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 70

ve Hz. Peygamber'in şefaatinin onları da kapsayacağı ümidi ile şöyle söylemektedir:

*Yâ Rab nasıl eyleyim şefaatinin alayım
 Ümmetinden olayım yâ Muhammed Mustafa
 Ümmetinden olanlar şefaatinin alanlar
 Cennet ehli olanlar yâ Muhammed Mustafa⁸⁶*

Sufiliğin geliştirdiği ahlâk teorisi zorunlu olarak beşer üstü bir karakteri gerekli kılmaktadır. Bu zorunluluk doğal olarak miraç, keşif ve keramet gibi alanlara kaymayı doğurmaktadır. Hinduizm, Budizm, Mecûsîlik, Hıristiyanlık, Yahudîlik ve Şamanizm gibi kültürlerin ege- men olduğu coğrafyalarda mecburen bu alanlara gönderme yapmak gerekmektedir. Özellikle günümüzde bilimin geldiği noktadan hareketle eleştirel düşünce sahipleri bu türden anlayışları yadırgayabilir. Hem Ebû Hanîfe hem de Ahmed Yesevî'nin eserlerinde, şayet sonradan yapılan eklemeler yok ise bu türden tabiatüstü unsurlara göndermeler bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin, günahkâr kimseyi de iman sınırları içinde tutma endişesi, Ahmed Yesevî'nin de ahlaklı bir sufi yetiştirme amacıyla bu anlayışları kabullendiği ileri sürülebilir. Muhtemelen bu gerekçelerden hareket eden Ebû Hanîfe'ye göre, ahlâk konusuyla da dolaylı olarak ilgili olan miraç meselesi haktır. Onu reddeden sapık ve bidatçı olur.⁸⁷ Bu konularda kültürel unsurların dinî alana dâhil edilme ihtimali olmakla birlikte, aynı konuların, aynı bakış açısıyla Ahmed Yesevî'de kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle miraç konusunda Hz. Peygamber, Yüce Tanrı'nın makamına ulaşmış olsa dahi tekrar garip kulların arasına dönmektedir:

*Garip, fakir, yetimleri Rasul sordu
 O gece Mirac'a çıkıp Hakk cemalini gördü*

⁸⁶ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 59.

⁸⁷ Ona göre, aynı şekilde Deccal'in, Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın gökten inmesi ve sahih haberlerde bildirilen kıyamet alametlerinin hepsi de haktır. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 70; 103-106.

*Geri gelip indiğinde fakirlerin halini sordu
Gariplerin izini arayıp indim ben işte⁸⁸*

.....

*Ey dostlar, kulak verin söylediğime
Ne sebepten altmış üçte girdim yere?
Miraç sırasında Hak Mustafa ruhumu gördü
O sebepten altmış üçte girdim yere⁸⁹*

Ebû Hanîfe'ye göre; Peygamberlerin mucizeleri ve velilerin kerâmetleri haktır.⁹⁰ Aynı anlayışın devamını Ahmed Yesevî'de görmekteyiz. Ona göre şeyh olmak herhangi bir kurtuluşun garantisi olmayıp, doğru yola ulaştıran Allah'a sürekli iltica etmek gerekmektedir:

*"Ente'l-Hâdi ente'l-Hakk"ın zikri ulu
Hak zikrini vird eylemeyenin gönlü kırık
Vird eylemeyip "şeyhim" dese yeri cehennem
Elimi tutup yola koy "Ente'l-Hâdi"⁹¹*

Ahmet Yesevî'nin sahip olduğu tasavvufî yapı, öteki bazı aşırı hareketle görülen, ibâhîlik, yani her şeyi mubah ve meşru görme anlayışı veya hulûlîlik yani, tanrının kendisine girdiği/hulûl ettiği şeklindeki anlayışları taşımaz. Bunların yerine, şariat kurallarına bağlı ve saygılı, dinî ibadetlerini yerine getirmeyi önceleyen bir sufîlik karakterine sahiptir. Mesela, *Hikmet*lerinden birisinde şöyle demektedir:

*Aşıkların işidir söz ve güdaz⁹²
Aşıkların ihtiyaçları oruç, namaz*

⁸⁸ Hoca Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 3.

⁸⁹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 6.

⁹⁰ Ancak, haberlerde belirtildiği üzere İblis, Firavun ve Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olan, onların şimdiki kadar vukua geliş ve gelecek hallerine mucize de kerâmet de demeyiz. Bu onların hacetlerini yerine getirmedir. Zira Allah düşmanlarının hacetini, onları derece derece cezaya çekmek ve sonunda cezalandırmak şeklinde yerine getirir. Onlar da buna aldanarak azgınlık ve küfürde haddi aşarlar. Bunların hepsi de caiz ve mümkündür. Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 70.

⁹¹ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 42.

⁹² (*mahviyet/tevazu*)

Mahşer günü gözyaşındır Hakk'a niyaz

Arif aşık derd ve alem çekti olmalı⁹³

Yesevî sufiliginin Sünnîlik içinde kalışının temel sebebi özellikle Şiîlik gibi akımların başta Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Aişe (ö. 58/678?) olmak üzere diğer sahabeye karşı takınmış olduğu tavrı benimsememesidir. Bu yönüyle kendisinden sonra teşekkül eden Nakşibendîlik ve Bektâşîlik gibi akımlara da kaynaklık etmiştir.⁹⁴ Özellikle Bektâşîliğin Osmanlı coğrafyası içinde uzun süre resmi tarikat olarak benimsenmesinin altında yatan gerekçe bu olmalıdır.⁹⁵

Bir İslâmî oluşum veya mezhebin sahabeye bakış açısı onun özellikle siyasî karakterini belirlemesi açısından son derece önemlidir. Şiî olmayışı sebebiyle Ebû Hanîfe'ye göre; Peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi, Ebu Bekr es-Sıddık, Ömer el-Faruk, Osman b. Affan zü'n-Nureyn, daha sonra Aliyyü'l-Murtaza'dır.⁹⁶ Aynı anlayış Ahmet Yesevî'de de yer almaktadır.⁹⁷ İlk dört halife hakkında müstakil şiirleri de olmakla birlikte, hepsini bir arada şöyle zikreder:

Gurbet deđdi Mustafa gibi erenlere

Otuz üç bin sahabe ve arkadaşlara

⁹³ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 79.

⁹⁴ Bkz. Korkmaz, Sıddık, Alevîlik Bektâşîlik Geleneği ve İslâm, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 60 vd. Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât* adlı eseri ile Ahmed Yesevî'nin *Fakr-nâme* adlı eseri arasındaki benzerlikler için bkz. *Fakr-nâme*, (*Ahmed Yesevî'nin Fakr-name'si Üzerine Bir İnceleme*, adlı çalışma içinde) thk. Abdurrahman Güzel, Öncü kitap, Ankara 2008, s. 295 vd.

⁹⁵ Yesevîlik ve Bektâşîlik ilişkisi bakımından bkz. Süleyman Hakim Ata, *Bakırgan Kitabı*, (*Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabın içinde) haz. Abdurrahman Güzel, Öncü Kitap, Ankara 2008, 249 vd.

⁹⁶ Ebû Hanîfe şöyle der: "Allah hepsinden razı olsun. Onlar doğruluk üzere, doğruluktan ayrılmayan, ibadet eden kimselerdir. Hepsine sevgi ve saygı duyarız. Hz. Peygamber'in ashabının hepsini sadece hayırla anarız." Bkz. *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 69; *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, s. 73.

⁹⁷ Hazini, *Cevâbirü'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr (Yesevî Menâkıbnâmesi)*, haz. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995, s. 184 vd.

*Ebû Bekir, Ömer, Osman, Murtaza'ya
Gurbet deđdi onlara hem, söyleyeyim ben işte⁹⁸*

İnsan ve ahlâk merkezli sufilik anlayışı açısından Ebû Hanîfe'nin değindiği konuların Yesevî sisteminde geliştirildiği ve tasavvufi bir yapıya dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu yapıda tasavvuf, bir mistisizm olarak değil bir eğitim sistemi olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu eğitim sisteminin çerçevesini şeriat (akaid ve hukuk) belirlemekte, özünü ise ahlâk (tarikat, hakikat, marifet) oluşturmaktadır.

Hâsılı Ebû Hanife sistemi ve Ahmed Yesevî düşüncesi arasındaki bağlantılar her iki ismin eserlerinde son derece açık ve nettir. Ele aldığımız konulardaki ilişkiler bizim verdiğimiz örneklerden ibaret olmaya bilir. Daha kapsamlı ve uzun soluklu bir çalışma ile bu ilişkinin detayları daha kapsamlı biçimde ortaya konulabilir. Konunun bu yönünü başka çalışmalara veya araştırmacılara havale etmekteyiz. Bununla birlikte en genel şekliyle ele alındığında her iki akım ve isim arasındaki ilişki et ve tırnak arasındaki bağ gibidir. Her ikisinde de itidal merkezli bir din anlayışı, insan ve hayat arasında denge ve ahlâkın egemen olduğu bir yapı bulunmaktadır.

SONUÇ

Ebû Hanîfe'nin düşünce dünyası daha çok bu âleme yöneliktir ve akidevi bir özellik arz etmektedir. Ahmed Yesevî'nin sistemi ise daha âhret âlemine yöneliktir ve ahlâk eksenli bir yapıya sahiptir. Başka bir ifade ile İslâm düşüncesinin, Ebû Hanîfe şeriatını (akaidini), Yesevî de bu şeriatın üzerine ahlâkını veya tasavvuf kültürünü inşa etmiştir. .

Ebû Hanîfe'nin din anlayışında aşırılıkların yerine itidal esas alınmaktadır. İman ilkelerinin belirlenmesinde bunun en açık örnekleri görülmektedir. Ahmed Yesevî'nin sisteminde ise bu itidalin samimi bir şekilde hayata aktarılmasının gerektiği vurgulanmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin din anlayışında akıl merkezli ve dogmatik olmayan bir yapı vardır. Bu çerçevenin aynı şekilde Ahmet Yesevî'de de korun-

⁹⁸ Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 31; 62-63.

duğu gör÷lmektedir. Kendi emsalleri ile kıyaslandığında cehalet veya taassuba davet eden bir yapı bulunmamaktadır.

Ebû Hanîfe'nin geliştirmiş olduğu anlayışta olgu ve olaylara duyarlılık vardır. İman-amel ilişkisi konusundaki görüşlerinde bunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Aynı bakış açısının günahkâr Müslümanlara karşı sergilediği tutum ile Ahmet Yesevî tarafından sürdür÷ldüğu gör÷lmektedir. Zalim yöneticiler karşısında benimsenmesi gereken siyasî tavır, her iki isimde de aynıdır.

Özellikle tasavvufi konularda Ahmed Yesevî, kültürel unsurlara da yer vermektedir. Bunun sebebi sufiliğin halk katmanlarına ulaşmak üzere, onların dilleri ile konuşmak ve bu çerçevede bir toplum oluşturmak şeklinde gör÷nmektedir. Tasavvuf bir amaç olmayıp, iyi insan ve güzel Müslüman olmak, birlik, bütünlük ve dirlik içinde yaşayabilmek için kendisinden yararlanan bir vasıta durumundadır. Başka bir ifade ile Ebû Hanîfe'nin geliştirmiş olduğu akîdevî yöntem, Yesevî tarafından merkeze alınmış ve sufilik olarak yeniden yorumlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Hoca Ahmet Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; <http://www.divanihikmet.net>
- _____, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 200.
- _____, *Fakr-nâme*, (*Ahmed Yesevî'nin Fakr-name'si Üzerine Bir İnceleme*, adlı çalışma içinde) thk. Abdurrahman Güzel, Öncü kitap, Ankara 2008.
- Ahmet Yesevî, *Hikmetleri*, Haz. İbrahim Hakkulov, çeviren ve sadeleştiren: Erhan Sezai Toplu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Beyazîzade, *İmam Azam Ebu Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, trc. İlyas Çelebi, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit (150/767), *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
- _____, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.

- _____, *el-Fıkku'l-Ebsat*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
- _____, *Ebü Hanife'nin Vasiyyeti*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
- _____, *Ebü Hanife'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risale*, (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adlı kitabın içinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
- Evkuran, Mehmet, *Ablâk Hakikat ve Kimlik-İslam Kelamından Ablâk Problemi*, Ankara 2013.
- Güzel, Abdurrahman, *Ahmed Yesevi'nin Fakr-name'si Üzerine Bir İnceleme*, Öncü Kitap, Ankara 2008.
- Hânî, Muhammed b. Abdullah, *Âdâb*, trc. Ali Hüsrevoğlu, Erkam Yayınları, İstanbul 1983.
- Hazini, *Cevâbiru'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr (Yesevi Menâkıbnâmesi)*, haz. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995.
- Korkmaz, Sıddık, *Alevîlik Bektâşîlik Geleneği ve İslâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Süleyman Hakim Ata, *Bakırgan Kitabı*, (*Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabın içinde) haz. Abdurrahman Güzel, Öncü Kitap, Ankara 2008.
- Taş, İsmail, *Türk İslam Düşüncesi Yazıları*, Kömen Yayınları, Konya 2011.
- Tatçı, Mustafa-Kurnaz, Cemâl, *Yesevilik Bilgisi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000.